

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

MÜSƏLMAN İNTİBAHI DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ
İNŞA EDİLMİŞ BƏZİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində indiyədək müsəlman intibahı dövründə inşa olunmuş çoxlu abidə bu günümüzədək gəlib çatmışdır. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərində, Culfa, Ordubad, Kəngərli və Şərur rayonlarının ərazisində indiyədək qalan ümumislam mədəniyyətinin möhtəşəm nümunələrindən sayılan bir neçə memarlıq abidəsindən qısa şəkildə bəhs olunmuşdur. Bu sıradan Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Möminə xatın türbəsi, Naxçıvan şəhər buzxanası, Qarabağlar Türbə Kompleksi, Xanəgah Memarlıq Kompleksi, Əmirxan türbəsi, Piri Süleyman xanəgahı, Darkənd günbəzi, Qırxkimsənə məscidi və s. haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Şərur, Kəngərli, türbə, məscid, buzxana.*

Ərəblərin yürüşləri ilə əlaqədar VII yüzilliyin ortalarından başlayaraq islamlaşan Azərbaycanda yaradılan memarlıq abidələri özündə yerli türk ənənələrini saxlamaqla bərabər həm də islami xarakter daşımağa başlamışdır. Bu cəhət özünü VIII əsrdən başlayan və XII əsrə, bəzi fikirlərə görə XIV-XV əsrlərə qədər davam edən, görkəmli İsveçrə şərqsünası A.Metsin dediyi kimi Avropa intibahına zəmin yaradan müsəlman intibahı [16] dövründə daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. Müsəlman intibahı özünü Naxçıvanda daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Bu da təsadüfi olmamışdır. Çünki, ərəblər Azərbaycana yürüşlərinin başladığı vaxtlardan – ilk orta əsrlərdən Azərbaycanın mühüm ictimai-siyasi mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvanı özləri üçün inzibati-siyasi mərkəz seçmiş, ətraf yerlərin idarəsini buradan həyata keçirmişdilər. Bu da öz növbəsində Naxçıvanın hərtərəfli inkişafına, o cümlədən islami baxımdan tərəqqisinə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də, bölgə, xüsusilə Naxçıvan şəhəri intibah dövrünün yüksək səviyyədə inkişaf etmiş elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu özünü memarlıqda da göstərmişdir. Orta əsr Naxçıvan sənətkarları yaranmış yeni şəraitdə memarlıqda yerli ənənələri ümumislam mədəniyyətinə xas çalarlarla bacarıqla zənginləşdirmiş, onların sintezinə nail olmuş, nəticədə Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələri kimi yaradılmış bu irs həm də ümumislam mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvanda həmin vaxt yaradılmış, bir qismi zəmanəmizədək salamat və ya yarımdağılmış vəziyyətdə gəlib çatan bu irs Azərbaycan 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusilə çox böyük işlər görülmüş, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin diqqət və qayğısı ilə 70-dən artıq müxtəlif təyinatlı tarix-mədəniyyət abidəsi (məscidlər, türbələr, xanəgahlar, imamzadələr, hamamlar, körpülər, buzxanalar və s.) bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə salınmış, onlara yeni həyat verilmiş, tədqiqi və təbliği sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Yusif Küseyir oğlu türbəsi. Yaşayış məskəni kimi əsası daha əvvəllər qoyulan, təxminən beş min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşan Naxçıvan çox böyük inkişaf yolu keçmiş, XII əsrdə Azərbaycan intibah mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, burada

Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından olan Naxçıvan məktəbi formalaşmış, çoxlu tarix-memarlıq abidələri yaradılmışdır. Belə abidələrdən biri Naxçıvanın türk-islam mədəniyyətinin ən dəyərli nümunələrindən sayılan, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq tərəfində inşa edilən Yusif Küseyir oğlu türbəsidir. Yusif Küseyir oğlu türbəsi, yaxud da el arasında adlandırıldığı kimi "Atababa günbəzi" Naxçıvan şəhərinin cənub hissəsində yerləşir. Yeraltı sərdabədən və yerüstü türbədən ibarət, Azərbaycan qülləvari türbələri içərisində xronoloji cəhətdən ən qədimi olan abidə zəmanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Daxildən və xaricdən səkkizguşəli şəkildə ucaldılan türbə piramida şəkilli günbəzlə örtülmüşdür. Yüksək memarlıq həllinin nəticəsidir ki, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Naxçıvanının əməyinin məhsulu olan bu türbə Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində yeganə abidədir ki, üst piramida örtüyü yaradılmasından 858 il keçməsinə baxmayaraq zəmanəmizədək tamamilə salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Türbə inşa edilərkən onun üzərində çoxlu kitabələr yazılmışdır. Türbənin qərbdən çatmatağ şəkilli giriş qapısının baş tərəfində 4 sətirdə kitabə vardır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: "Bu məqbərə xacə, adlı-sanlı rəis, dinin zəkası, islamın gözəlliyi, şeyxlərin öncülü Yusif bin Küseyir ən-Niyazındır. Tarix: Şəvval, beş yüz əlli yeddinci il (13.09-11.10.1162-ci il)" [10, s. 371].

Məqbərənin qurşaq hissəsində yerləşdirilmiş kitabənin mətni müqəddəs kitab Qurani-Kərimin III ("Ali-İmran") surəsindən götürülmüş 17, 18-ci ayələrdən və 19-cu ayənin kiçik bir hissəsindən və 112-ci surədən ibarətdir. Kitabənin axırında isə "Ya Allah!" sözü yazılmışdır.

Məqbərənin giriş qapısının sol tərəfindəki üzünün baş tərəfində yazılan kitabədə memar öz adını qeyd etmişdir: "Bəna Əcəmi Əbubəkr oğlu Nəşəvinin əməlidir".

Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu kitabədə adını "Nəşəvi" nisbəsi ilə təqdim etmişdir. Nəşəva, Nəşəvi orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərinin adlarından biri olmuşdur. Orta əsr coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvi XIII əsrin əvvəllərində qələmə aldığı "Mücmə əl-Buldən" ("Ölkələrin əlifba sırası ilə sıralanması") əsərində Naxçıvan şəhəri haqqında iki dəfə bəhs edir. O, Naxçıvan şəhərinin adını birinci dəfə Naxcuvan, Nakcuvan, ikinci dəfə isə Nəşəva kimi qeyd etmişdir. Yaqut əl-Həməvi şəhər haqqında birinci dəfə yazır: "Naxcuvan və yaxud bəzilərinin dediyi kimi Nakcuvan Azərbaycanda şəhərdir, hansı ki, biz onun haqqında yenə danışacağıq" (11, s. 32). Müəllif ikinci dəfə isə şəhər haqqında belə yazır: "Nəşəva Azərbaycanda şəhərdir. ... Xalq arasında Naxcuvan, yaxud Nakcuvan kimi məşhurdur" [11, s. 32].

Müəllifin fikrindən aydın olur ki, şəhər XIII əsrin əvvəllərində Nəşəva adlansa da, xalq arasında Naxcuvan, yaxud da Nakcuvan kimi məşhur olmuşdur. Deməli XII əsrdə olduğu kimi şəhər XIII əsrin əvvəllərində də Nəşəva adlanmış, bununla belə həm də Naxcuvan, Nakcuvan kimi də adlanmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Yusif Küseyir oğlu türbəindən 24 il sonra, 1186-cı ildə inşasını başa çatdırdığı Möminə Xatın türbəsinin kitabəsində özünü "Naxçıvani" nisbəsi ilə təqdim etmişdir [10, s. 53].

Türbə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin himayəsi ilə 2019-cu ildə bərpa olunmuşdur.

Möminə xatın türbəsi. Nəinki Naxçıvan, bütövlükdə Azərbaycanın türk-islam mədəniyyəti abidələrinin ən möhtəşəm nümunələrindən biri də Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, "Əcəmi seyrəngahı"nda yerləşən, görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa olunan Möminə xatın türbəsidir. Tikintisi 1186-cı ildə başa çatan türbə yeraltı sərdabə və yerüstü türbədən ibarətdir. Daxildən dairəvi olan abidə xaricdən on üzlüdür. Yarandığı

zaman hündürlüyü təxminən 35 metr olan türbənin yuxarı hissəsi aşınaraq uçub dağılmış, indiyədək yalnız 25 metr hündürlüyündə gövdə qalmışdır. Türbəni Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Atabəy Şəmsəddin Eldəniz 1175-ci ildə vəfat etmiş arvadı Möminə xatının xatirəsinə tikilməsini əmr etmişdir. Ancaq, o özü də arvadından az sonra vəfat etdiyi üçün bu işi oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan həyata keçirmişdir. Türbənin sərđabəsində Möminə xatından sonra əri Atabəy Şəmsəddin Eldənizin və oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın da dəfn olunması haqqında fikirlər vardır.

Türbə inşa olunarkən üzərində inşaat materialı kimi istifadə olunan bişmiş kərpiclə ərəb əlifbasının kufi xətti ilə çoxlu kitabələr yazılmışdır. Möminə xatın türbəsinin frizində (qurşağında) göy kaşılı kərpiclərlə, hündürlüyü 90 santimetrdən artıq olan kufi xətlə yazılan əsas kitabənin bir hissəsi aşınaraq məhv olsa da, çox hissəsi salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə! Bu məqbərənin tikilməsini müdrik hökmdar, ədalətli, qalibiyyətli, möhkəmlənmiş, böyük Şəmsəddin Nüsret əl-islam vəl-müslimin Cahan Pəhləvan Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz dünyanın və dinin şöhrəti, islamın və müsəlmanların şərəfi Möminə xatının [xatirə] – uca Allah ona rəhm etsin! – əmr etdi. Biz gedirik ancaq qalır ruzigar, Biz ölürük, əsər qalır yadigar! İlahi, bəd nəzərdən uzaq elə! [10, s. 373].

Türbə üzərində yazılan digər kitabələrdən aydın olur ki, abidə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən 582-ci ilin məhərrəm ayında (aprel, 1186-cı il) inşa edilmişdir [10, s. 376-377].

Azərbaycan xatirə tikintiləri içərisində öz möhtəşəmliyi, gözəlliyi, kompozisiya xüsusiyyətləri, dekorativ bəzək ünsürləri və prinsipləri ilə seçilən, yüksək sənət əsəri və orta əsr Azərbaycan memarlığının şah əsəri olan Möminə xatın türbəsi dünyanın möhtəşəm memarlıq abidələri sırasında özünəməxsus yer tutur. Məhz buna görə də, görkəmli sənətşünas, V.Alpatov türbə haqqında yazır ki, belə yüksək forma duyğusuna, kompozisiyanın klassik kamilliyinə və icra mükəmməlliyinə həmin dövrdə Avropa memarlığında təsadüf olunmur. Naxçıvan türbəsidən klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri – Firdovsinin ölməz “Şahnamə” poeması, yaxud Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində olduğu kimi insanpərvərlik nəfəsi gəlir [6, s. 125-127].

On tağlı məqbərənin tağları boyunca Qurani-Kərimin Yasin surəsi haşiyə şəklində iki dəfə, məqbərənin tağlarının hamısının baş tərəfində Qurani-Kərimdən “Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur” ayəsi yazılmışdır.

İnşa olunarkən türbənin daxilində çoxlu kitabələr yazılıbmış. Ancaq, onların bir hissəsi zaman keçdikcə məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Daxili günbəzin səthində diametri təxminən 1,5 metr olan 4 ədəd dairəvi medalyon (qönçə) vardır. Birinci medalyonda 8 dəfə “Məhəmməd”, ikinci medalyonda “Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli”, üçüncü medalyonda “Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin”, dördüncü medalyonda isə “Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli”, medalyonların hamısının mərkəzində isə “Allah” sözü yerləşdirilmişdir [1, s. 83-88; 12, s. 54-56].

Türbədə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən 2003-cü ildə bərpa işləri aparılmışdır.

Qoşa minarəli baştağ. İslam intibahı dövründə, XII əsrdə Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvani tərəfindən Atabəylər memarlıq kompleksinə giriş rolunu oynayan qoşa minarəli baştağ da inşa olunmuşdur. XIX əsrin sonlarına qədər qalan abidənin üstündə olan kitabələri X.M.Fren və N.V.Xanıkov tədqiq etmişdir. Ancaq bu kitabələr bizədək gəlib çatmamışdır. Ona görə də, X.Frenin və N.Xanıkovun həmin kitabələr haqqında tədqiqatı onlar haqqında

məlumat verən yeganə mənbələr kimi çox qiymətlidir. N.V.Xanikovun məlumatından aydın olur ki, qoşa minarəli baştağın inşası 1187-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin inşasından 1 il sonra başa çatmışdır. Abidənin portalının yuxarı hissəsində belə bir kitabə olmuşdur: “Böyük, adil, alim, hökmdar Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz – Allah onun qəbrini nurlandırсын” [10, s. 378].

Bu kitabədə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümü haqqında konkret söz deyilməyə də, orada yazılan “Allah onun qəbrini nurlandırсын” fikrinə əsasən Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qoşa minarəli baştağın inşası başa çatarkən öldüyü bəlli olur. Məhz buna görə də, Ə.Ələsgərzadə qoşa minarəli baştağın kitabələrini təhlil edərkən onun özünün də Möminə xatın türbəsinin sərđabəsində dəfn edilməsi fikrinə gəlmişdir [10, s. 376].

Baştağın üzərində olan başqa bir kitabənin mətni isə belə olmuşdur: “...əl-mütəvəlli, əmir əl-üməra, əmir Nurəddin, atlı qoşunların başçısı və Atabəy dövlətinin vergi yığanı...” [10, s. 378-379].

Kitabənin məlumatına görə, qoşa minarəli baştağı inşa etdirən Əmir Nurəddin Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin görkəmli məmurlarından olmuşdur. Kitabədə o “əl-mütəvəlli”, “əmir” titulları, “atlı qoşunların başçısı və Atabəy dövlətinin vergi yığanı” vəzifələrini icra edən bir adam kimi təqdim olunmuşdur. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XII yüzillikdə, Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti zamanında da mütəvəllilər vəqf əmlakını idarə edir, vəqf gəlirlərindən aylıq əmək haqqı alırdılar. Həmin vaxt yetərincə nüfuzlu olan “mütəvəlli” vəzifəsini icra edən Nurəddin, kitabədən göründüyü kimi “əmir” titulu daşımaqla dövlətin süvari qoşunlarına və vergilərin toplanmasına da rəhbərlik etmişdir.

Baştağın üzərində olan bir kitabədən isə məlum olur ki, bu abidəni də Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etmişdir. Memar kitabədə özünü belə təqdim etmişdir: “Bəna Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməlidir”.

Nuh peyğəmbərin türbəsi. İslamın intibah dövründə Naxçıvan şəhərində inşa olunan memarlıq nümunələrindən biri də Nuh peyğəmbərin türbəsidir. Türbənin qalıqları və onun içərisindəki məzar Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulanadək bölgənin məşhur ziyarətgahlarından biri olmuşdur. Yeraltı və yerüstü hissədən ibarət olan abidə keçən yüzillikdə dağıdılmış, yeri də unudulmuşdu. 2005-ci ildə bu məzarın və türbənin yeri müəyyənləşdirilmiş, ətrafı təmizlənmiş, bünövrəsi aşkara çıxarılmışdır.

Türbənin inşa tarixi məlum deyildir. Mənbələrin şahidliyinə görə türbənin əsası VIII əsrdə qoyulmuş, XII əsrdə bərpa olunmuşdur. Abidə ətrafında aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinə, azsaylı epigrafiq materiallara əsasən qalıqları XX yüzilliyə qədər gəlib çatan abidənin inşa tarixi barədə müəyyən fikir yürütmək olar. Burada aşkar edilən üzləmə blokları üzərindəki ornament qalıqları, az miqdarda epigrafiq materiallar Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbəsinin ornamentləri və kitabələri ilə çox oxşardır. Tapıntılar göstərir ki, Nuh türbəsinin üzlənməsində də şəhərin XII əsr abidələrində olduğu kimi gəc məhlulu və bişmiş kərpiclə hazırlanmış bloklardan və kufi xətlə kitabələrdən istifadə olunmuşdur.

Bu türbənin ornamentlərini Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrinin ornamentləri ilə müqayisə edərkən aydın olur ki, bu ornamentlər sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, Nuh türbəsinin ornamentləri Yusif Küseyir oğlu türbəsinə olduğu kimi nisbətən sadə, bəzi hallarda müəyyən qədər inkişaf etmiş, Möminə xatın türbəsinin ornamentləri isə daha mürəkkəb və çox mükəmməldir.

Türbənin ətrafından aşkar olunmuş epigrafiq materiallar təsdiq edir ki, Nuh türbəsinin kitabələri də Naxçıvanın XII əsr abidələrində olduğu kimi bişmiş kərpic və gəc məhlulu ilə

yerinə yetirilmişdir. Bu kitabə fraqmentləri ilə Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbəsinin kitabələrini müqayisə edərək deyə bilərik ki, Möminə xatın türbəsinin kitabələri daha mükəmməldir və kufi xəttin inkişaf etmiş mərhələsinə aiddir. Nuh türbəsinin kitabələri Möminə xatın türbəsinə nisbətən sadədir. Abidənin inşasında istifadə olunan inşaat materiallarına, üzlərinin bəzədilməsində tətbiq edilən ornamentlərə, kaşı nümunələrinə və kitabələrin təhlilinə əsasən demək olar ki, türbə Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsusdur və bu məktəbin çiçəklənmə prosesi keçirdiyi XII yüzilliyin ortalarında inşa edilmişdir.

Türbə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 28 iyun 2006-cı ildə imzaladığı Sərəncama əsasən 2008-ci ildə bərpa olunmuşdur.

Naxçıvan şəhər buzxanası. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri içərisində orta əsr Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən sayılan buzxanaların xüsusi yeri vardır. Özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən belə abidələrdən biri Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində, İmamzadə kompleksinin yaxınlığında yerləşən XII-XIV əsrlərə aid buzxanadır. İnşa olunduğu zamandan etibarən Naxçıvan şəhəri əhalisinin yay mövsümündə rahatlığına və sərinlənməsinə xidmət edən, Azərbaycan ərazisində ən böyük buzxanalardan biri olan abidə planda düzbucaqlı formada inşa olunmuşdur. Uzunluğu 20 metr, eni 9 metr, hazırkı vəziyyətdə hündürlüyü 9,6 metrdir. Yüksək texniki səviyyədə kərpicdən qurulmuş örtük konstruksiyasının mükəmməl həlli, naturada tikilməsi, bina örtüyünün uzununa, yüngül və dinamik konstruksiya sxemi tərzində yaradılması Naxçıvan buzxanasının səciyyəvi cəhətlərindəndir [4, s. 336].

Naxçıvan buzxanasının yüksək səviyyəli, mükəmməl həlli bu abidənin Naxçıvan memarlıq məktəbinin inkişafı dövründə, XII-XIV əsrlərdə tikildiyini göstərir. Burada qış fəslində hazırlanan buzla, Naxçıvan şəhəri əhalisi isti vaxtlarda buzla təmin olunmuş. Müasir soyuducuları əvəz edən buzxanalar, o cümlədən Naxçıvan şəhərindəki buzxana ötən əsrdə soyuduculardan istifadənin genişlənməsi ilə fəaliyyətini dayandırmış, sıradan çıxmışdır.

Buzxana Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin tapşırığı ilə 2001-ci ildə bərpa olunmuşdur.

Qarabağlar Türbə Kompleksi. Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılan türk-islam mədəniyyətinin möhtəşəm nümunələrindən biri, nəinki Azərbaycan, ümumiyyətlə Şərq memarlığının incilərindən sayılan, XII-XIV əsrlərə aid Qarabağlar Türbə Kompleksidir. Kompleks Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yerləşir. Bir türbə və qoşa minarəli baştağdan ibarətdir. XII əsrə aid qoşa minarələr zaman keçdikcə dağıntıya məruz qalmış, yuxarı hissələri uçmuş, orada olan kitabələr ovulub tökülmüşdür.

Aparılan son tədqiqatlar zamanı qalıqlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, həmin kitabələrin mətni Qurani-Kərimin "Həcc" surəsinin 28-29-cu ayələrindən ibarət olmuşdur. Qoşa minarələri birləşdirən baştağın üzərində çox hissəsi dağılmış kitabənin mətnindən aydın olur ki, bu kompleksin tikilməsini Cahan Qudi xatın əmr etmişdir [12, s. 60]. Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin banisi Hülakü xanın arvadlarından birinin adı Qutuy xatın olmuşdur. Sarayda böyük nüfuza malik olan Qutuy xatın ağılı və bacarığı sayəsində dövlətin idarə olunmasında iştirak etmişdir. Kitabədə adı çəkilən Qudi xatın mənbələrdə Quti və ya Qutuy xatın şəklində xatırlanan qadınla eyni adamdır [9, s. 85].

Kitabədə tarix qalmamışdır. Minarələri tədqiq edən memarlar onların XII əsrdə, bu minarələri birləşdirən baştağın isə XIV əsrdə tikilməsi fikrindədirlər [6, s. 140].

Kompleksin əsasını təşkil edən, Azərbaycanın qülləvari türbələri tipinə aid olan, on iki

yarımsilindrin birləşdirilməsindən əmələ gətirilən, diametri 10 metrə yaxın, hazırkı vəziyyətdə hündürlüyü 16 metrə çatan Qarabağlar türbəsinin 4 baştağı vardır. Baştağların dördünün də baş tərəfində Qurani-Kərimin “əl-Mumin” surəsindən 16-cı ayənin son hissəsi yazılmışdır.

Türbənin səthi bütünlüklə həndəsi ornamentləri xatırladan kufi və nəsx xətlə kitabələr ilə bəzədilmişdir. Bu kitabələrin hamısı Quran ayələri və dini xarakterli kəlamlardır. Abidənin gövdəsində yaradılan irihəcmli rombların içərisində kufi xəttlə yerinə yetirilmiş və dəfələrlə təkrarlanan kitabələrin mətni belədir: “Allahdan başqa Allah yoxdur. Məhəmməd – Allahın ona salavatı olsun – Allahın elçisidir”. Türbənin frizində isə Qurani-Kərimin “əl-Mülk” surəsinin 1-6-cı ayələri yazılmışdır.

Türbənin memarlıq xüsusiyyətləri, kitabələrinin yerinə yetirilməsi texnikası, oxşarlığı və digər əlamətləri göstərir ki, bu abidə Bərdə türbəsinin memarı Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani tərəfindən XIV əsrin 30-cu illərində inşa edilmişdir [2, s. 77].

Qarabağlar Türbə Kompleksi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 4 iyul 2016-cı il tarixli Sərəncamına əsasən bərpa olunmuşdur.

Gülüstan türbəsi. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri içərisində memarlıq quruluşu, inşaat texnikası, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən xatirə abidələrindən biri də Gülüstan türbəsidir. Gülüstan türbəsi Culfa rayonunun Gülüstan kəndindən təxminən bir kilometr şərqdə, Araz çayının sol sahilində inşa edilmişdir. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaradıcılığının ənənələrini özündə əks etdirən, Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən gözəl və özünəməxsus nümunələrindən sayılan, tünd qırmızı tufdan inşa edilən nadir sənət incisi olan Gülüstan türbəsi orijinallığı, tikinti texnikası, gövdəsindəki naxış bəzəyi, zahiri görünüşü, həcm həllinin səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir və bu baxımdan seyr edənləri heyretə gətirir.

Memarlıq ədəbiyyatında “daş sənəti incisi” kimi xarakterizə edilən, Gülüstan türbəsi orta əsr mənbələrində bəzən “Kəsik günbəz” kimi xatırlanır [6, s. 127; 9, s. 80]. Türbə iki hissədən – sərdabə və türbədən ibarətdir. Sərdabənin divarları dörd cərgə düzülmiş daşlardan hörülmüş və quruluşu etibarilə düzgün olmayan çoxbucaqlı əmələ gətirmişdir. Digər türbələrdə sərdabə yerin altında yerləşdirildiyi halda, burada yerin səthindən yuxarıda inşa olunmuşdur. Türbənin aşağı hissəsini təşkil edən, yonulmuş daşdan tikilmiş kürsülük xaricdən kəsik piramida, daxildən silindrik quruluşa malikdir. Yuxarı hissə isə on iki üzvlü qüllədən ibarətdir. Türbənin yuxarı kamerası planda diametri 4,6 m olan düzgün çevrədir. Onun divarları gəclə süvanmışdır, yuxarı getdikcə tədricən ellips şəkilli günbəzə çevrilir.

Türbənin üzlərində yaradılan tağçaların içərisi incə naxış və ornamentlərlə doldurulmuşdur. Memar ornamentləri tağçalarda elə yerləşdirmişdir ki, onu seyr edənlər həmişə qonşu səthlərdə müxtəlif biçimli ornamentlər görür. Ornamentlərin tağçalarda təkrarı ancaq yaxından baxarkən hiss edilir. Bu naxış və ornamentlər 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərində inşa edilmiş Möminə xatın türbəsinin ornamentləri ilə oxşardır. Həndəsi naxışlarının təhlilinə əsaslanaraq türbənin XII əsrdə inşa olunmasını söyləmək olar.

Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2015-2016-cı illərdə bərpa olunmuşdur.

Xanəgah Memarlıq Kompleksi. Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılan dini-memarlıq abidələri sırasında sufiliklə bağlı mərkəzlər – xanəgah kompleksləri xüsusi yer tutur. Belə komplekslərdən biri XII-XV əsrlərdə inşa olunan və zəmanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Xanəgah Memarlıq Kompleksidir. Xanəgah Memarlıq Kompleksi Culfa rayonunun Xanəgah kəndindən təxminən bir kilometr şimal-şərq tərəfdə yerləşir.

Kompleks türbə, məscid və digər tikililərdən ibarətdir. Kitabəsindən məlum olur ki, kompleksin əsasını təşkil edən türbə Uluğ Qutluğ Lələ bəyin əmrilə Xacə Cəmaləddin tərəfindən inşa edilmişdir [10, s. 163; 12, s. 60-61]. Türbə memarlıq quruluşuna görə XII əsrə aid edilir.

Türbənin daxilində bir qəbir vardır. Əhali arasında belə bir fikir vardır ki, həmin qəbirdə XIV əsrdən etibarən Azərbaycanda geniş yayılan Hürufilik təliminin banisi, görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi dəfn edilmişdir. Xanəgah kompleksinə bitişik, cənub tərəfdə inşa edilmiş türbə-məscidin kitabəsindən aydın olur ki, türbə-məscid Şeyx Hacı Lələ Məlikin xatirəsinə Həvva Bədr Bikə xatının səyi ilə 901-ci ildə (21.9.1495-8.9.1496-cı il) inşa olunmuşdur [13, s. 95].

Burada orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub adamlar yaşamış və fəaliyyət göstərmişlər. Orta əsrlər zamanı əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında böyük təsir gücünə malik olan, şərq ölkələrində mövcud olan sufiliklə bağlı mərkəzlərlə bir sırada duran bu xanəgahda yaşayan sufi təriqəti mənsubları bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, xüsusi ilə xarici müdaxilələr zamanı ərazinin işğalçılardan qorunması üçün əhalinin təşkilatlanmasında xüsusi rol oynamış, ön sırada dayanmışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin tapşırığı ilə kompleks 2005-ci ildə yüksək səviyyədə bərpa olunmuş, ətrafı abadlaşdırılmış, oraya gedən yol asfaltlanmış və əhalinin, bölgəyə gələn qonaqların ziyarət yerinə çevrilmişdir. 2016-cı ildə ətrafı yenidən bərpa olunmuşdur.

Əmirxan türbəsi. Culfa rayonun Xanəgah kəndində zəmanəmizədək gəlib çatan Əmirxan türbəsi Əlincəqalanın yerləşdiyi Əlincə dağının şərq yamacında inşa edilmişdir. Türbə zaman keçdikcə yağış və qar sularının yuyub gətirdiyi lillə dolmuş və demək olar ki, torpağın altında qalmışdı. Abidə 1978-ci ildə ərazidə təsərrüfat işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Demək olar ki, tamamilə salamat vəziyyətdə olan bina planda dördbucaqlı formasındadır. Üstü iri həcmli günbəzlə örtülmüşdür. Abidənin əhəmiyyətli hissəsi də qırmızımtıl rəngli bişmiş kərpicdən inşa edilmiş birgünbəzli örtmədir. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbinə mənsub usta tərəfindən inşa edilmiş abidənin kvadrat əsasdən günbəzə keçid sistemi çox yüksək səviyyədə həll olunmuş, bu zaman memarın yüksək sənətkarlığı və məharəti özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Memar bunu künc trompları vasitəsi ilə həll etməklə, bu adi künc trompların daxili quruluşunun mükəmməl formasına nail ola bilmişdir. Trompları birləşdirən yelkənlər müəllif tərəfindən olduqca orijinal halda – stalaktitə bənzər həll olunmuşdur. Abidəni memarlıq baxımından tədqiq edən akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadə onu dərvişlərin yaşayış binası – təkyə adlandırmış və XIV əsrdə inşa edilməsi qənaətinə gəlmişlər [6, s. 203-204].

Kompleksin ətrafı təmizlənərkən bir ədəd kitabə (83×41×7 santimetr) də aşkar olunmuşdur. Süls elementli nəsx xətti ilə həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Bu şərəfli günbəzin bina olunmasına mərhum, xoşbəxt şəhid, Əmir Seyyid Əhməd əl-Oğulşaminin oğlu, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd vəfat etmiş oğlu Əmirxan üçün ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadır xan zamanında – Allah onun hökmranlığını əbədi etsin – əmr etmişdir. Adı qeyd edilən bani (günbəzi tikdirən Hacı Məhəmməd – H.S.) dəvət edən məqbərəyə üç vəqf etmişdir: əkilmiş yer ... bu dəfn yeri olan günbəzə ildə ...” [12, s. 66].

Kitabənin tarix yazılan hissəsi sınıb itdiyi üçün onun nə vaxt yazıldığını və abidənin inşa tarixini dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Ancaq, mətndə əks olunan faktlara əsasən onun dövrünü təxmini də olsa müəyyənləşdirmək mümkündür. Kitabədən aydın olur ki, gün-

bəz “ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadur xan zamanında” inşa edilmişdir. Məlumdur ki, Qaraqoyunlu hökmdarı, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cahanşah 1435-1467-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Deməli günbəz onun hakimiyyəti zamanı, qeyd olunan illər arasında inşa edilmişdir [8, s. 23-25].

Pir-i Süleyman xanəgahı. Bu xanəgah Şərur rayonunun Tənənəm kəndində yerləşir. El arasında “Pir-i Süleyman” kimi tanınan xanəgah-ziyarətqah bir binadan ibarətdir. Binanın günbəzi tacvarı formalı olub, dairəvi planlıdır. Vaxtı ilə abidənin giriş qapısı üzərində kitabə olsa da, həmin epigrafiq sənəd zaman keçdikcə sıradan çıxmışdır. Binanın içərisində ziyarət obyektı olan qəbir vardır. Ancaq, qəbrin və binanın üstündə epigrafiq sənəd – kitabə olmadığı üçün onların tarixi, mənsubiyyəti və təyinatı haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir.

Haqqında yerli əhali arasında müxtəlif rəvayətlər söylənilən pir-ziyarətqahın nə üçün “Pir-i Süleyman” adlanması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Fikrimizcə, ziyarətqahın adındakı “Pir” sözü sufi təriqəti rəhbərlərinə verilən ən yüksək tituldur. Görünür, Süleyman sufilikdə ən yüksək məqam olan “Pir” səviyyəsinə qədər yüksəlmiş bir şəxsiyyət olmuşdur. Sufi təriqəti pirlərinə məxsus bütün keyfiyyətlər Pir Süleymana da aid olmuş və o, Tənənəm kəndi ərazisində fəaliyyət göstərən xanəgahın rəhbər şeyxi olmuş, fəaliyyəti ilə müridləri və yerli əhali arasında böyük nüfuz qazanmışdır.

Tənənəm kəndindəki bu xanəgah zəmanəsinin nüfuzlu sufi mərkəzlərindən olmuşdur. O, nəinki təkcə Tənənəm kəndində, bütövlükdə Şərur bölgəsində böyük nüfuz qazanmış, zəmanəsinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır [8, s. 173-176]. Abidənin ətrafında orta əsrlər dövrünə, xüsusilə XIV əsrə aid saxsı qab qırıqları və kaşı parçalarına əsasən demək olar ki, bu sufi məskəni XIV-XV əsrlərdən etibarən fəaliyyət göstərmiş, Pir-i Süleyman isə onun rəhbər şeyxlərindən olmuşdur [4, s. 399].

Qaynaqların və tədqiqatçıların da təsdiq etdiyi kimi orta əsrlər zamanı xanəgahlara rəhbərlik edən şeyxlər adətən öz xanəgahında yaşadıklarından və öldükdən sonra xanəgahda və yaxud xanəgahın ətrafında dəfn edildiklərindən, fikrimizcə Pir Süleyman da vəfat etdikdən sonra öz xanəgahında torpağa tapşırılmışdır. Bundan sonra onun qəbri müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətqaha çevrilmişdir. Pirdə ziyarət obyektı olan qəbir də Pir Süleymana məxsusdur. Kənd əhalisi ziyarətqahı yaşayış məskəninin adı ilə “Tənənəm piri” və yaxud da şeyxin adı ilə “Pir-i Süleyman” adlandırır.

Ordubad şəhər buzxanası. Naxçıvanda orta əsrlər zamanı yaradılmış türk-islam mədəniyyətinin nadir nümunələrindən sayılan abidələrdən biri də Ordubad şəhərində XIV əsrdə inşa edilən buzxanadır. Naxçıvan ərazisində zəmanəmizədək gəlib çatan xronoloji cəhətdən ikinci qədim buzxana olan bu abidə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşir. Came məscidinin yaxınlığında inşa edilən buzxananın hazırkı vəziyyətdə ümumi sahəsi 166 kvadratmetr, zirzəmisinin daxili sahəsi 89,4 kvadratmetrdir. Buzxananın tikintisi bişmiş kərpic (20x20x50 santimetr) və əhəng məhlulu ilə aparılmışdır. Bina daxili girişdə böyük otaqdan, 36 pilləli pilləkəndən, buz hazırlanan və saxlanılan zirzəmidən ibarətdir.

Tədqiqatçılar özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Ordubad şəhərindəki buzxananın XIV yüzillikdə inşa olunması, XVIII əsrdə bərpa edilməsi fikrindədir [4, s. 50].

Buzxana Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin himayəsi ilə 2014-cü ildə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Vənənd kənd Came məscidi. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində əhalinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm yeri olan məscid-mərkəzlərdən biri də Ordubad bölgəsinin

Vənənd kəndindəki Came məscididir. Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Came məscidi düzbucaqlı formada inşa edilmişdir. Hazırkı vəziyyətdə giriş qapısı şimal tərəfdən olan məscidin hündürlüyü 7 metrə, sahəsi 400 kvadratmetrə yaxındır. Məscidin daxili ağac və taxtalardan istifadə olunmaqla düzəldilən balkon vasitəsilə iki mərtəbəli şəkllə salınmış və ikinci mərtəbə, yəni balkon qadınların ibadət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Balkonun mehraba baxan taxtalarından birinin üzərində qara rənglə geniş həcmli bir kitabə yazılmışdır. Süls elementli nəsx və şikəstə xətti ilə yazılan, mətnində Azərbaycanın XVIII yüzilliyin I yarısının siyasi və iqtisadi tarixi ilə əlaqədar bir sıra əhəmiyyətli məlumatlar əks etdirən kitabənin məzmunundan aydın olur ki, hicri 1145-ci (miladi 1732-ci) ildə məscidin binası yenidən bərpa edilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar bu kitabəyə əsaslanaraq, yanlış olaraq onun tarixini məscidin inşa tarixinə aid edirlər. Ancaq, kitabənin məlumatından da aydın olur ki, məscid 1732-ci ildə inşa deyil, bərpa olunmuşdur. Əslində məscidin inşa tarixi daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Məscidin vaxtilə qərbdən giriş qapısı olmuş və həmin giriş qapısının baş tərəfində qırmızımtıl rəngli daşa həkk olunmuş bir kitabə qoyulmuşdur. Həmin kitabə indiyədək salamat vəziyyətdə qalmışdır. Ancaq, XVIII əsrin 30-cu illərində məscid bərpa olunarkən məscidin qərb divarından təxminən 2 metr aralı – qərb tərəfdə, məscidi genişləndirmək üçün başqa bir divar çəkilmiş və kitabə olan divar məscidin içərisində qalmışdır. Məscidə giriş qapısı isə bərpa zamanı şimal divardan qoyulduğu üçün daha qərbdəki qapıdan istifadə olunmamış və zaman keçdikcə orada olan kitabə də unudulmuşdur. Kitabənin mətnindən aydın olur ki, məscid hicri-qəməri təqviminə il 725-ci ildə (miladi ilə 1325-ci ildə) inşa edilmişdir. Bu məscid Ordubad bölgəsinin daha bir kəndində – Nüs-nüsdə bu günə qədər gəlib çatan pir-məscidlə eyni vaxtda (1326-cı ildə) inşa edilmişdir. Vənənd kəndində bu gün də əsas məscid funksiyasını yerinə yetirən bu məscid bölgədə bizə məlum olan üçüncü ən qədim məscid nümunəsidir.

Müstəqilliyin ilk illərində məsciddə təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Qırx kimsənə pir-məscidi. Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılmış türk-islam mədəniyyəti nümunələrindən biri də XIV əsrə aid “Qırx kimsənə” pir-məscididir. Ordubad rayonunun Nüs-nüs kəndində yerləşən və yerli əhali arasında “Qırx kimsənə” adlanan bu abidənin birinci mərtəbəsi ziyarətqah, ikinci mərtəbəsi isə məsciddir. Binanın ortasında birinci mərtəbədə, yəni ziyarətqahdan başlayaraq ikinci mərtəbədə də tavana qədər qalxan daş sütun vardır. Kənd əhalisinin inamına görə bu sütun orada qeybə çəkilənləri tapmaq üçün gələn adamlar tərəfindən bir neçə dəfə dağıdılsa da yenidən bərpa olmuşdur. Ziyarətqahda əsas ziyarət obyektini hündürlüyü təxminən 5 metr olan bu sütundur [9, s. 2].

Pir-məscidin birinci mərtəbəsində yerləşən ziyarətqahın giriş qapısı üzərində ərəb dilində doqquz sətirdə həkk edilmiş kitabənin mətnindən aydın olur ki, bu məscid islam padşahı Əbu Səid Bahadır xanın səltənəti dövründə Atabəyin candarı Sədr bin Sarim bin Səncər bin Aytəkinin əli ilə inşa edilmişdir. Kitabə çərşənbə axşamı, 4 ramazan, 726-cı ildə (4.08.1326) yazılmışdır [12, s. 63].

Kitabədə verilən məlumatdan aydın olur ki, pir-məscid Elxanilərin sonuncu hökmdarlarından olan Əbu Səid Bahadır xanın zamanında (1316-1335-ci illər) inşa edilmişdir. Kitabədə qeyd olunan məlumatlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisi Hülakülər dövlətinin son dövrlərində də həmin dövlətin tərkibində olmuşdur [9, s. 26-27].

Pir-məscidin binası 1992-1993-cü illərdə bərpa edilmişdir.

Darkənd günbəzi. Ordubad rayonunun Darkənd kəndində indiyədək yarımçıq vəziyyətdə gəlib çatan günbəz (türbə) çox da geniş tədqiq olunmamışdır. 1974-1979-cu illərdə Xa-

raba Gilan şəhər yerində və onun çevrəsində tədqiqatlar zamanı bu türbə də memarlıq baxımından tədqiq olunmuş, onun ətrafında isə arxeoloji kəşfiyyat və qismən qazıntı işləri aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı türbənin ətrafında yeni abidələr də aşkar olunmuşdur. Tipoloji xüsusiyyətlərinə görə böyük maraq doğuran, konstruksiya quruluşu etibarilə üç yaruslu tikili formasında həll edilmiş yeganə abidə hesab olunan Darkənd türbəsi kompozisiyası və dekorativ elementləri ilə fərqlənir.

Türbə bişmiş kərpicdən hörülmüş, orta hissəsi bürcvari türbələr biçimində olub, yuxarı hissədən günbəzlə tamamlanmışdır. Abidənin dörd tərəfində yerləşən portallar qülləvari türbələrə xas olsa da, mərkəzi özəyə söykənən, bir növ, dayaq divarlarını xatırladan quruluşa malikdir. Türbənin üzərindəki tünd-bənövşəyi rəngli kaşı və adi bişmiş kərpicdən hörülmüş sadə naxışlar yeganə bəzək elementidir. Türbənin yeraltı sərdabə hissəsi hazırda dolmuşdur. Sərdabə səkkizbucaqlı formada olmuş, çaydaşı ilə hörülmüş, divarları içəri tərəfdən kvadrat formalı kərpiclərlə üzlənmişdir. Sərdabənin kürsülük rolunu oynayan yerüstü hissəsi iri daşlarla üzlənmişdir. Türbənin yerüstü kamerası bütün tikintini tamamlayan boyundan yastı günbəzlə ayrılmış səkkizüzlü prizmanı xatırladır. Bu türbəni Azərbaycanın həmdövr abidələrindən fərqləndirən orijinal xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, türbənin üzləmə işində qırmızı kərpiclə yanaşı, qara kaşılı kərpiclərdən istifadə olunması, xarici günbəzin ayrı-ayrı bölmələr təşkil edən diaqonal düzümlü cərgələr formasında üzlənməsi onu başqa abidələrdən fərqləndirən mühüm cəhətlərdir [6, s. 165].

Türbə XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində inşa olunmuşdur [4, s. 73].

Hacı Hüseynqulu məscidi. Ordubad rayonunun Gənzə kəndinin mərkəzində inşa edilən Hacı Hüseynqulu məscidi geniş tədqiq olunmamışdır. Onun haqqında yalnız 1927-ci ildə Ordubadda olan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin elmi katibi V.Sısoyev qısa məlumat vermişdir [15, s. 151]. Daxildən ölçüsü 23x14 metr olan məscidin üzərində kitabə olmadığı üçün onun sifarişçisi, inşa tarixi, memarı və s. haqqında konkret və dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq, yerli camaatın dediyinə görə, onu Hacı Hüseynqulu adlı nüfuzlu və imkanlı bir adam tikdirmişdir. Hacı Hüseynqulu öldükdən sonra məscidin cənub divarının qarşısında dəfn olunmuşdur. Onun qəbri hazırda məscidin qabağında qalmaqdadır. Məsciddə olduğu kimi qəbrin üstündə də heç bir epigrafik sənəd-kitabə yoxdur. Ancaq son zamanlar məscid bərpa edilərkən qəbrin üstü də götürülmüş, üzərində mərmər başdaşı və sinədaşı qoyulmuşdur. Başdaşının üstündə ərəb əlifbası ilə "Mərhum Hacı Hüseynqulu, XVI əsr" sözləri həkk edilmişdir. Ancaq, bu tarix heç bir qaynağa söykənmir və yaşlı sakinlərin dediyinə görə təxmini bir tarix olaraq başdaşında həkk edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində ən qədim məscid nümunələrindən olan abidənin daxili böyük salondan ibarətdir. XX əsrin əvvəllərində məscidin qərb tərəfindən əlavə bina tikilərək kişilərə aid salona birləşdirilmiş və məscidin sahəsi genişləndirilmişdir. Məscidin əsas, qədim hissəsi daşdan hörülmüş, tavanı üç böyük sütunun və divarların üstündə dayanıb. Sütunların arası və sütunlarla divarların arası tağvari hörülərək birləşdirilmişdir. Divarların qalınlığı 1 metrdir. Məscidin içərisində, divarlarda 5 divariçi taxça düzəldilmişdir. Məscidə girişin önündə eyvan vardır. Eyvanın fasadı 12 tağdan ibarətdir. Məscidin yanında qonaq otağı vardır.

Məscid təmir olunarkən divarlarında gəc üzərində rənglə dini xarakterli kəlamlar yazılmışdır. Təmir zamanı cənub-qərb tərəfində gözəl bir minarə ucaldılıb. Kənddə yas mərasimləri bu məsciddə keçirilir, həmçinin məhərrəmlikdə və orucluqda burada dini mərasimlər icra olunur.

Məscidin cənubunda olan qəbiristanlıq da vaxtı ilə Hacı Hüseynqulunun torpaq sahəsi olmuş, onu qəbiristanlıq üçün bağışlamışdır. Orada olan məzar kitabələrinin üzərində olan

tarixlərə əsasən demək olar ki, Hacı Hüseynqulu XV əsrdə yaşamış, məscidi də həmin vaxt inşa etdirmişdir [9, s. 40-41; 4, s. 151].

İslamın intibah dövründə Naxçıvan bölgəsində inşa edilən memarlıq abidələri bəhs olunan bu abidələrlə məhdudlaşmır. Orta əsr müəllifləri təsdiq edirlər ki, bəhs olunan dövrdə bölgədə çoxlu sayda müxtəlif təyinatlı memarlıq abidələri ucaldılmışdır. Həmin abidələrin bir hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən məhv olaraq sıradan çıxsalar da, müəyyən hissəsi yarımdağılmış vəziyyətdə olsa da zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimzadə S. Möminə xatın türbəsinin öyrənilməmiş kitabələri // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, c 23, № 8, 1967, s. 83-88.
2. Kərimzadə S. Qarabağlar türbəsinin kitabələri haqqında bəzi mülahizələr // Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1969, № 2, s. 69-78.
3. Gülüstan türbəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 152 s.
4. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
5. Nemətova M. Azərbaycanın epiqrafik abidələri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, 157 s.
6. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
7. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Nurlan, 2003, 392 s.
8. Səfərli F. Əmirxan türbəsinin kitabəsi. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əsərləri. Bakı: Elm, 2003, s. 23-27.
9. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 216 s.
10. Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами / Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
11. Якут Ал-Хамави. Муджам ал-Булдан / Перевод с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку: Элм, 1983, 34 с.
12. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 с.
13. Сафарли Г. Эпитафические памятники Нахчывана. Нахчыван: Аджери, 2017, 200 с.
14. Сафаров Ф. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дисс. ... канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
15. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР (отчет о поездке летом 1926 г.) // Известия «Азкомстарис»а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 87-121.
16. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntibah_d%C3%B6vr%C3%BC

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: seferli949@mail.ru

Fakhraddin Safarli

SOME ARCHITECTURAL MONUMENTS BUILT IN THE NAKHCHIVAN REGION DURING THE MUSLIM RENAISSANCE PERIOD

In the Nakhchivan region, one of the ancient cultural centers of Azerbaijan, many monuments built during the Muslim Renaissance survived. The paper briefly discusses several architectural monuments that are still considered excellent examples of pan-Islamic culture in Nakhchivan, the capital of the Nakhchivan Autonomous Republic, and in the Julfa, Ordubad, Kangarli, and Sharur districts. General information was given about the tomb of Yusif Kuseyir oglu, the tomb of Momuna Khatun, Nakhchivan City ice house, Karabakh Tomb Complex, Khanagah Architectural Complex, Amir Khan tomb, Pir-i Suleyman Khanagah, Darkand dome, Kirkhkimsana mosque, and others.

Keywords: *Nakhchivan, Julfa, Ordubad, Sharur, Kangarli, tomb, mosque, ice house.*

Фахреддин Сафарли

О НЕКОТОРЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ, ВОЗДВИГНУТЫХ В НАХЧЫВАНСКОМ РЕГИОНЕ В ПЕРИОД МУСУЛЬМАНСКОГО РЕНЕССАНСА

На территории Нахчывана, являющегося древним культурным центром Азербайджана, до наших дней сохранилось много памятников, построенных в эпоху мусульманского ренессанса. В статье коротко рассказывается о памятниках, сохранившихся до наших дней в столице Нахчыванской Автономной Республики городе Нахчыван, на территориях Ордубадского, Джулфинского, Шарурского и Кенгерлинского районов. Даются общие сведения о мавзолее Юсуфа Кусейир оглы, Мавзолее Момине хатун, льдохранилище в городе Нахчыван, комплексе мавзолеев в Карабагларе, архитектурном комплексе в Ханегяхе, мавзолее Амирхана, ханегяхе Пир-и Сулеймана, мавзолее в Дарканде, пир-мечети Кырхкимсене и т.д.

Ключевые слова: *Нахчыван, Джульфа, Ордубад, Шарур, Кенгерли, мавзолей, мечеть, льдохранилище.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.06.2021

Son variant 14.07.2021